

II. RECENZJE

DOI: 10.17951/et.2023.35.333

Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, Polska

ORCID: 0000-0003-0008-8690

e-mail: stanislawa.niebrzegowska-bartminska@mail.umcs.pl

Nazwy roślin mówią o człowieku

Ilona Kulak, *Obraz społeczności wiejskiej utrwalony w ludowych nazwach roślin (na przykładzie leksyki górali rabczańskich)*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego 2023, 459 s.

Monografia Ilony Kulak, zatytułowana *Obraz społeczności wiejskiej utrwalony w ludowych nazwach roślin (na przykładzie leksyki górali rabczańskich)*, ze względu na przedmiot i metody badawcze sytuuje się w ramach dialektologii oraz mającej w niej korzenie etnolingwistyki jako dyscypliny ukierunkowanej prototypowo na badanie relacji języka ludowego i kultury ludowej. Autorka – poprzez analizę ludowych nazw roślin – stara się dotrzeć do obrazu świata określonej wspólnoty językowo-kulturowej, jej doświadczeń, konceptualizacji, werbalizacji i wartościowań. Przy założeniu, że słownictwo jest kluczową podstawą dla rekonstrukcji językowego obrazu świata, przedmiotem analiz czyni ludowe fitonimy i traktuje je jako bazę, z której można wydobyć zarówno wiedzę o badanej społeczności, jak i o sposobach postrzegania przez nią świata zewnętrznego. Krakowska badaczka ma świadomość złożoności i wielowarstwowości obrazu świata utrwalonego w leksyce i przez tę leksykę dostępnego, i łączy to z faktem, iż w skład ludowych nazw roślin, z którymi styka się współcześnie badacz, wchodzi nie tylko słownictwo „wytworzone” na określonym terenie, ale też ogólnogwarowe, potoczne ogólnopolskie (tzw. wspólnoodmianowe w ujęciu Andrzeja Markowskiego), polskie słownictwo doby dawnej, leksyka prasłowiańska i praindoeuropejska oraz zapożyczenia z innych języków (np. z łaciny czy niemieckiego). Przekonuje przyjęta już na wstępie monografii deklaracja, że nosiciel wspólnoty ludowej nie zawsze był twórcą nazw botanicznych, a jedynie ich użytkownikiem.

Za nawarstwieniem na przestrzeni lat różnorodnych genetycznie i dających się badać, jak to opisuje Jerzy Bartmiński (2015) metodą stratygrafii językowej

danych, stoi równie złożony obraz świata – z jednej strony naiwny w sensie Апре-
sjanowskim (1980), potoczny i zdroworozsądkowy, z drugiej zaś – taki, który bazuje
na przyswojonych w szkole elementach wiedzy naukowej, na wiedzy wyniesionej
z poradników i wydawnictw popularnonaukowych, z edukacyjnych programów
telewizyjnych czy radiowych. W nawiązaniu do Wojciecha Chlebdy (1993) można
w tym miejscu dopowiedzieć, że współczesny obraz świata to obraz „wielooczny”,
niewyzolowany z kultury ogólnonarodowej i języka standardowego jako jego pod-
stawy – w przypadku mieszkańca wsi jest to obraz powstały na bazie codziennego
kontaktu z naturą i doświadczeń niekoniecznie własnych, bo nabytych i przyswojo-
nych. Z tą wieloaspektowością problemu musiała na kilku etapach zmierzyć się Ilona
Kulak – po pierwsze – podejmując się rejestracji ludowych nazw roślin, po drugie –
dokumentowania ich podstaw onomazjologicznych i motywacji semantycznych oraz
po trzecie – dokonywania rekonstrukcji obrazu świata badanej społeczności.

Opracowanie, jakie w efekcie powstało, wymagało ze strony Ilony Kulak dużego
wysiłku, dyscypliny badawczej, konsekwencji i skrupulatności, nie mogło powstać
bez zamiłowania dla tej kultury i pomysłowości samej autorki. Wartość monografii
jako całości jest nie do przecenienia w świetle dynamiki przemian społeczno-
ekonomicznych na wsi, zanikania desygnatów, wychodzenia ich z powszechnego
użycia i przechodzenia nazw realiów wiejskich do biernego zasobu słownikowego
(wiele tych nazw zna już jedynie najstarsze pokolenie). Autorka jako lingwistka ma
świadomość nakładania się i zachodzenia tych wszystkich procesów, jak też zderzenia
polszczyzny gwarowej z polszczyzną ogólną. Podjęcie badań nad leksyką botaniczną
górali rabczańskich we wspomnianym kontekście jawi się jako szczególnie cenne,
gdyż wraz z językiem odchodzi do przeszłości utrwalony w niej obraz rzeczywistości,
zmieniają się też sposoby kategoryzacji i wartościowania świata. Warto podkreślić,
że książka Ilony Kulak, jak każda praca poświęcona odtwarzaniu obrazu świata,
ujawnia wyjątkową wartość języka, który (tak dla użytkownika, jak i dla lingwisty
zorientowanego kulturowo i dokonującego tzw. rekonstrukcji „podmiotowej”) jest nie
tylko narzędziem codziennej komunikacji, ale również źródłem wiedzy o człowieku
i otaczającym go świecie, jest archiwum ludzkiej pamięci i czułym sejsmografem
zmian dokonujących się w otaczającej rzeczywistości.

Struktura monografii Ilony Kulak jest logiczna i przemyślana, posiada równo-
wagę części teoretycznych i analitycznych oraz bardzo przejrzystą i sprzyjającą
lekturze kompozycję. Składa się z wyrazistej ramy, którą tworzą: *Wprowadzenie*
do badań etnolingwistycznych (s. 9–13) i *Zakończenie* (s. 393–394) oraz 9 obszer-
nych rozdziałów, w tym partii zawierających przyjęte ogólne założenia metodolo-
giczne (I, s. 15–32), rys geograficzno-historyczny badanego terenu i charakterystykę
społeczną mieszkańców (II, s. 33–50), refleksje na temat przemian językowych
mieszkańców wsi (III, s. 51–55), omówienie systemu fonologicznego języka górali
rabczańskich (IV, s. 57–61) i teoretyczne podstawy opisu językowego obrazu świata
(V, s. 63–79). Obszerna część kolejna (rozdziały VI–IX) obejmuje stan badań nad
nazwami roślin (VI, s. 81–114), typologię zgromadzonego materiału leksykalnego
(VII, s. 115–150), analizę ludowych nazw roślin (VIII, s. 151–363) oraz rekonstrukcję
obrazu społeczności wiejskiej zawartego w udokumentowanych w terenie nazwach
(IX, s. 365–394). Całość została zaopatrzona nie tylko w elementy właściwe rozpra-

wie naukowej, tj. w *Bibliografii* (s. 395–436), wykazy map, rycin i tabel (s. 437) czy w wykaz skrótów i oznaczeń (s. 439–440), ale także w aneks z tabelarycznym spisem gatunków roślin i ich nazw ludowych oraz w wykaz roślin, których rodzaju i gatunków nie udało się ustalić (s. 441–650). Całość pozycji zamyka streszczenie w języku angielskim (s. 457–459).

Podstawę analiz w publikacji stanowią zgromadzone nazwy i motywacje ludowych nazw roślin. Baza ta, co godne szczególnego podkreślenia i dowartościowania, zebrana samodzielnie przez I. Kulak w latach 2013 i 2016–2017 w 9 miejscowościach Podhala (z gmin: Raba Wyżna, Rabka-Zdrój, Spytkowice) – unikalna i w wielu zakresach niepowtarzalna – jest cennym źródłem dla rekonstrukcji obrazu świata górali rabczańskich. Źródło to jest wartościowe i wyselekcjonowane dzięki temu, że sama autorka pochodzi z badanego regionu i zna doskonale język mieszkańców oraz ich kulturę. Jako nosicielka języka i jednocześnie jego badacz na bieżąco mogła weryfikować i interpretować gromadzone dane. Pozyskane nazwy roślin (łącznie 647 nazw określających ponad 260 gatunków i około 200 rodzajów oraz nazwy, dla których nie udało się ustalić desygnatu), zanurzone w konteksty, wywołane pytaniami eksploratorki i obrazkiem z albumu¹, są dobrą podstawą dla utworzenia słownika ludowych nazw roślin². Są to rośliny zielne (zioła, trawy, chwasty), drzewiaste (drzewa i krzewy), uprawne (zboża) i ozdobne (kwiaty).

Podstawy metodologiczne i analizy motywacji ludowych nazw roślin Ilona Kulak łączy z badaniami etnolingwistycznymi i z tego względu podejmuje w swojej książce kwestie językowego obrazu świata, sposobów jego rozumienia, podstaw opisu, wyznaczników i rekonstrukcji. W analizach motywacji autorka idzie tropem swojej mistrzyni (i promotorki rozprawy doktorskiej, na bazie której powstała monografia) – profesor Haliny Kurek (2001, 2004), a także szlakiem wyznaczonym przez autorów dużych słowników (SGP, MSGP) i opracowań języka i kultury ludowej, którzy wnieśli znaczący wkład w rekonstrukcję ludowego widzenia świata roślin: Józefa Kąsia (2011, 2015–2019), Haliny Pelcowej (2017), Jadwigi Waniakowej (2012), Jerzego Reichana (1980, 1999) i innych. Analizy motywacji fitonimów mają w monografii – podobnie jak w pracach H. Kurek – stały kierunek i ujawniają najpierw „mikro-”, a następnie „makrospojrzenie” nosiciela badanego języka i kultury – odwzorowują zatem w pierwszej kolejności to, co powierzchowne i konkretne, w drugiej zaś – relacje, jakie zachodzą między człowiekiem a desygnatem.

Ilona Kulak przyjmuje w swojej książce (co istotne, a w moim przekonaniu też słuszne) zasadę holistycznego, a nie dyferencjalnego (jak w wielu słownikach gwarowych) opisu zarejestrowanej leksyki. Nieobce jest jej w tym względzie stanowisko, że nazwy gwarowe i ogólnopolskie przenikają się, a w środowisku współczesnego mieszkańca wsi dochodzi stale i w sposób niejako naturalny do „przełączania kodów” w komunikacji, dlatego używa w odniesieniu do badanego języka terminów „język

¹ Wykorzystanie albumu przy rozpoznawaniu ludowych fitonimów przypomina w pewnym względzie metodę ankiety zamkniętej, która pozwala uzyskać tyle informacji, ile w pewnych ramach sami zakreśliliśmy. Jak wynika z celów postawionych przez I. Kulak, akcent w badaniu został położony na identyfikację nazwy desygnatu ukazanego na obrazku, a w kolejności na wywołanie motywacji dla tejże nazwy.

² Słownik zostanie wydany wkrótce jako osobna pozycja.

mieszkańców wsi” lub „polszczyzna mówiona wsi”, a nie „gwara”. Przy obserwacji tendencji zmian językowych w mowie mieszkańców wsi przekonuje również przyjęcie stanowiska Haliny Kurek (2006: 57), że gwary polskie zacierają w kierunku interdialektu, ogarniającego uświadamiane elementy ogólnopolskie, nieuświadamiane elementy gwarowe i warianty pośrednie między gwarowym i literackim. Świadcstwem takich właśnie tendencji jest zarejestrowany w monografii materiał językowy i prowadzone analizy (mam tu na myśli w szczególności rozdziały VI-IX). Przenikanie się elementów gwarowych i polszczyzny ogólnej dobrze jest również widoczne w świetle rozdziału IV, w którym autorka zdaje sprawę z systemu fonologicznego języka mieszkańców okolic Raby, a zwłaszcza niekonsekwencji językowych, jakie w tym systemie można obserwować.

Analizy w kluczowych partiach monografii (VII – *Koncepcja grupowania jednostek leksykalnych a typologia fitonimów*, VIII – *Analiza nazw roślin* i IX – *Elementy ludowego obrazu człowieka*) są prowadzone przez autorkę skrupulatnie i drobiazgowo, nie budzi też wątpliwości wyodrębnienie 4 nadrzędnych grup i podział fitonimów ze względu na obecne w nich: (1) cechy desygnatu – barwę kwiatów (kwiatostanów), owoców i nasion, liści; kształt (lub podobieństwo) kwiatów, liści, owoców i nasion, korzenia, całej rośliny; liczbę kwiatów, płatków, kłosów lub liści; cechy percypowane dotykiem; zapach; smak; wrażenia słuchowe; właściwości barwiące; podleganie czynnikom zewnętrznym; wydzielane substancje; sposób rośnięcia; wabienie/odstraszenie zwierząt (w tym owadów); (2) czas i miejsce występowania: czas kwitnienia, owocowania lub siewu; pora wydzielania zapachu; miejsce występowania; miejsce pochodzenia; (3) użyteczność i nieprzydatność roślin: właściwości lecznicze; rośliny jako składniki pokarmów i wyrobów; przeznaczenie dla zwierząt; właściwości trujące, odurzające i drażniące; wartościowanie roślin w kontekście opozycji *lepszy – gorszy*; (4) odniesienia i skojarzenia kulturowe: magia; legendy; odniesienia religijne; skojarzenia. Dobrym pomysłem jest wprowadzenie podsumowań, w których mowa o motywacjach nazw i rekonstrukcji podstaw onomazjologicznych. Części te mają charakter syntetyzujący i uogólniający, po wielości analizowanych przykładów jest to próba zbilansowania i usystematyzowania wniosków najważniejszych na danym etapie analiz.

Punktem dojścia w monografii jest rekonstrukcja elementów ludowego obrazu człowieka, w tym istotnych dla ludowego widzenia świata kwestii antropocentryzmu, antropomorfizmu, arystokratyzmu, etnocentryzmu, dwubiegunowego wartościowania rzeczywistości, praktycyzmu i utylitaryzmu, racjonalności instrumentalnej, subiektywizmu itd.

Po lekturze całości, z całą mocą należy podkreślić, że monografia Ilony Kulak wnosi istotny wkład w badanie ludowego słownictwa. Autorka włożyła ogromny wysiłek w zgromadzenie wiarygodnej i bogatej bazy materiałowej, a ta stała się solidną podstawą dla analiz semantycznej motywacji ludowych nazw roślin. Ilona Kulak swoje analizy sytuuje skromnie na bogatym tle badań innych autorów, z prac których drobiazgowo zdaje sprawę w wielu miejscach monografii – zarówno w partiach stanowiących zaplecze teoretyczne i metodologiczne, jak też podczas analiz poszczególnych motywacji i grup roślin. Z pieczołowitością i rzetelnością przywołuje i omawia nie tylko studia i opracowania o charakterze monograficznym,

ale – co istotne i cenne – również artykuły poświęcone jedynie grupom nazw, a nawet pojedynczym nazwom. Należy też dodać, że lektura książki krakowskiej autorki dostarcza czytelnikowi przyjemności nie tylko ze względu na „wdzięczny” temat, jakim jest ludowy świat roślin, ale również ze względu na rzeczowy, poparty argumentami i interesującymi egzemplifikacjami wywód oraz skrupulatną analizę. Sama autorka pracy ujawnia się nie tylko jako lingwistka, która ze znajomością rzeczy dokonuje etymologii fitonimów, wskazuje formy wewnętrzne, omawia procesy motywacyjne i podstawy onomazjologiczne nazw roślin, ale też jako uważny obserwator wiejskich realiów – tego świata, który podlega szybkiej i nieuchronnej transformacji.

Bibliografia

- Apresjan Jurij, 1980, *Semantyka leksykalna. Synonimiczne środki języka*, Wrocław–Warszawa–Kraków: Ossolineum.
- Bartmiński Jerzy, 2015, *Tradycja uśpiona w języku. Pytania o źródła polskiej tożsamości kulturowej*, [w:] *Tradycja dla współczesności*, t. 8. *Wartości w języku i kulturze*, red. Jan Adamowski, Marta Wójcicka, Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 11–33 [wersja skrócona i zmodyfikowana pt. *Tradycja i pamięć uśpiona, pielęgnowana i ożywiana. Pytania o źródła polskiej tożsamości kulturowej*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 31, 2019, s. 7–26].
- Chlebda Wojciech, 1993, *Słownik a „dwiuczne postrzeganie świata”*, [w:] *O definicjach i definiowaniu*, red. Jerzy Bartmiński, Ryszard Tokarski, Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 195–205.
- Kąś Józef, 2011, *Słownik gwary orawskiej*, t. 1–2, Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Kąś Józef, 2015–2019, *Ilustrowany leksykon gwary i kultury podhalańskiej*, t. 1–12, Bukowina Tatrzańska–Kraków–Nowy Sącz, t. 1–2, Bukowina Tatrzańska–Nowy Sącz: Bukowińskie Centrum Kultury „Dom Ludowy” 2015, t. 3, Bukowina Tatrzańska: Dom Ludowy Bukowina Tatrzańska 2016, t. 4, Kraków: Wydawnictwo Astraia 2017, t. 5, Nowy Sącz: Małopolskie Centrum Kultury SOKÓŁ 2017, t. 6–8, Nowy Sącz: Małopolskie Centrum Kultury SOKÓŁ 2018, t. 9–12, Nowy Sącz: Małopolskie Centrum Kultury SOKÓŁ 2019.
- Kurek Halina, 1995, *Przemiany językowe wsi regionu krośnieńskiego (studium socjolingwistyczne)*, Kraków: Wydawnictwo Universitas.
- Kurek Halina, 2001, *Przemiany językowe wsi (na przykładzie wybranych nazw roślin z okolic Dukli)*, „Język a Kultura” 16: *Świat roślin w języku i kulturze*, red. Anna Dąbrowska, Irena Kamińska-Szmał, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, s. 117–122.
- Kurek Halina, 2004, *Językowo-kulturowy obraz wsi podkarpackiej wpisany w nazwy roślin*, [w:] *Studia Linguistica. Danutae Wesotowska oblata*, red. Halina Kurek, Janina Labocha, Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, s. 129–156.
- Kurek Halina, 2006, *Zróżnicowanie polszczyzny wiejskiej a czynniki pozajęzykowe*, [w:] *Gwary dziś*, 3: *Wewnętrzne zróżnicowanie języka wsi*, red. Jerzy Sierociuk, Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, s. 53–57.
- MSGP – *Mały słownik gwar polskich*, pod redakcją Jadwigi Wronicz, opracował zespół: Renata Kucharzyk, Anna Niezabitowska, Jerzy Reichan, Maria Tokarz, Wiktoria Wójcicka, Jadwiga Wronicz, Kraków: Wydawnictwo LEXIS 2010.

- Nowakowska Alicja, 2005, *Świat roślin w polskiej frazeologii*, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Paluch Adam, 1988, *Świat roślin w tradycyjnych praktykach leczniczych wsi polskiej*, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Paluch Adam, 1989, „Zerwij ziele z dziewięciu miedz...” *Ziołolecznictwo ludowe w Polsce w XIX i początku XX wieku*, Wrocław: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze.
- Pelcowa Halina, 2017, *Słownik gwar Lubelszczyzny*, t. 5: *Świat roślin*, Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Piekarczyk Dorota, 2004, *Kwiaty we współczesnym językowym obrazie świata*, Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Reichan Jerzy, 1980, *Małopolskie gwary jednonosówkowe*, Kraków: Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Reichan Jerzy, 1999, *Gwary polskie w końcu XX w.*, [w:] *Polszczyzna 2000. Orodzie o stanie języka na przełomie tysiącleci*, red. Walery Pisarek, Kraków: Ośrodek Badań Prasoznawczych, Uniwersytet Jagielloński, s. 262–278.
- Rejewski Marcin, 2016, *Pochodzenie łacińskich nazw roślin polskich*, Warszawa: Książka i Wiedza.
- Rogowska Ewa, 2005, *Gwarowy obraz roślin w świetle aktywności nominacyjnej ich nazw (na przykładzie wsi Wagi w powiecie łomżyńskim)*, Gdańsk.
- SGP PAN – *Słownik gwar polskich*, oprac. przez Zakład Dialektologii Polskiej Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie pod kier. Mieczysława Karasia, [od t. 2] Jerzego Reichana, [od t. 6 Joanny Okoniowej], Wrocław-Kraków, t. 1 1982, t. 2 1983, t. 3 1989–1991, t. 4 1992–1993, t. 5 1994–1998, t. 6 2001–2004, t. 7 2005–2010, t. 8 2011–2013, t. 9 2014–2015.
- SSiSL – *Słownik stereotypów i symboli ludowych*. Koncepcja całości i redakcja Jerzy Bartmiński, zastępca redaktora Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, t. 1: *Kosmos*, cz. 1: *Niebo, światła niebieskie, ogień, kamienie*, Lublin 1996; cz. 2: *Ziemia, woda, podziemie*, Lublin 1999; cz. 3: *Meteorologia*, Lublin 2012; cz. 4: *Świat, światło, metale*, Lublin 2012; t. 2: *Rośliny*, cz. 1: *Zboża*, Lublin 2017; cz. 2: *Warzywa, przyprawy, rośliny przemysłowe*, Lublin 2018; cz. 3: *Kwiaty*, Lublin 2019; cz. 4: *Zioła*, Lublin 2019; cz. 5: *Drzewa owocowe i iglaste*, Lublin 2020; cz. 6: *Drzewa liściaste*, Lublin 2021; cz. 7: *Krzewy i krzewinki*, Lublin 2022.
- Wajda-Adamczykowa Ludwika 1989, *Polskie nazwy drzew*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Waniakowa Jadwiga, 2012, *Polskie gwarowe nazwy dziko rosnących roślin zielnych na tle słowiańskim. Zagadnienia ogólne*, Kraków.